मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां

पञ्चमोध्यायः

न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १ ।। विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाद्वैचित्र्यान्निग्रहस्थानबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तं तदिदानीं विभजनीयम्। तत्र य एवमाहुः सर्वो ऽयं साधनदूषणप्रकारो बुद्ध्यारूढो न वास्तव इति। तान् प्रत्याह पराजयवस्तूनीति। पराजयो वसत्येष्विति पराजयस्थानानीत्यर्थः। काल्पनिकत्वे कल्पनायाः सर्वत्र सुलभत्वात्साधनदूषणव्यवस्था न स्यादिति भावः। निग्रहस्थानानि पर्यायान्तरेण स्पष्टयति। अपराधेति। यआहुरसाधनाङ्गं वचनमदोषोद्भावनं द्वयोर्निग्रहस्थानत्वमन्यत्तु न युक्तमिति तान् प्रत्याह। सामान्यतो द्वे निग्रहस्थाने। सामान्यविवक्षायाꣳ प्रतिज्ञाहान्यादयो द्वार्विंशतिरपि न भिद्यन्ते तत्त्वसाधनाङ्गं वचनमदोषोद्भावनमिति भवद्भिः संगृहीतमृषिणा च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यामिति न कश्चिद्विशेषः। अत्र विचारयति कर्तृकर्मकरणानामिति। तत्रैके वर्णयन्ति पक्षस्येति। (५४९।१३) यथा पक्षोद्देशेन साधनं प्रवर्तमानं पक्षस्य एवं तदुद्देशेन दूषणानि प्रवर्तमानानि पक्षस्यैवेति। एवं चाहुर्दूषणानीति। न्यूनतादयो हि सर्वे पक्षोद्देशेन प्रवर्तमानाः पक्षस्यैवेत्यर्थः। दूषयति एतत्तु न सम्यगिति। पक्षोद्देशेन प्रवृत्तेः पक्षविषयतां नापजानीमः साक्षात्तु तद्विषयतां निराकुर्मः। तस्य वस्तुसतस्तादवस्थ्यात्। एवं साधनमपि यत्रासमर्थं तत्र प्रयुज्यमानं न स्वतो दुष्यति यत्र तु समर्थं तत्साधयत्येव तस्मात्कर्तुरेव दोष इत्याह। तस्मादसमर्थयोरिति। (५५०।१) न केवलं स्वातन्त्र्यात्कर्तुर्निग्रहो ऽपि तु तदाधारत्वाद्विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरित्याह। विप्रतिपत्त्यप्रतिपपत्त्योश्चेति। ननु वाक्ये न्यूनतादयो दोषा न पुरुषाश्रया इत्यत आह। विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती चेति। न स्वरूपेण वाक्यं दुष्टं तस्य तादवस्थ्यादित्युक्तं किं तु पुरुषस्य विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यां तथा प्रतिभाति तेन वाक्यगतन्यूनतादिदर्शनात्पुरुषे विप्रतिप्रत्त्यप्रतिपती प्रतीयेते तेन द्वारेण पुरुषो निगृह्यते न तु वाक्यमेतावता च प्रतिज्ञादोष इत्युच्यते। नचायमपि नियमो यद्वाक्यद्वारेण पुरुषी निगृह्यते अज्ञानादिषु तदभावादि त्याह। कानि चिन्निग्रहस्थानीति। शङ्कते द्वविध्यानुपपत्तिरिति। सामान्यं विवक्ष्यते विशेषो वा सामान्यविवक्षायां निग्रहस्थानमित्येवास्तु तस्य सर्वत्राविशेषाकुतो द्वैविध्यं विशेषविवक्षायां प्रतिज्ञाहान्यादीनि बहूनीत्ययुक्तं द्वैविध्याभिधानमुभयथा ऽपीत्यर्थः। निराकरोति न सामान्यभेदविस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेरिति। सामान्यविवक्षायामपि निग्रहस्थानमिति नोक्तम् उद्देशादविशेषप्रसङ्गात्। तस्मात् लक्षणं प्रणयता ऽन्यथा तदसम्भवादवान्तरसामान्यद्वैविध्यविवक्षया सामान्यं लक्षितम्। भेदानां तु विस्तरविवक्षया प्रतिज्ञाहान्या दयोऽपि प्रपञ्चिता इत्यर्थः। आन्तर्गणिकानां तु भेदानामानन्त्यमित्याह। उदाहरणमात्रत्वाच्चेति। द्वार्विंशतिसंख्यावच्छिन्नो भेद उदाहरणमात्रम्। आन्तर्गणिकभेदविवक्षयां त्वानन्त्यमित्यर्थः। भाष्यमनुभाष्याक्षिवपति प्रायेण प्रतिज्ञेति। समाधत्ते क्रियावचनदोषद्वारेणेति। (५५१।१) वचनदोषद्वारेणेत्येतावन्मात्रे वक्तव्ये क्रियादोषामिधानं दृष्टान्तार्थम्। नन्वाश्रयार्थो ऽप्ययुक्तः पुरुषाश्रयत्वादित्यत आह। न चाधाराधेयभाव इति। अपरमपि भाष्यमनुभाष्याक्षिपति तत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनं चेति। समाधत्ते। न परापदिष्टेति। सम्यम् साधने जात्युत्तरे दत्ते तस्य जातित्वमनुद्भावयँस्तत्त्ववाद्यपि निगृह्यतइत्यर्थः ।। १ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २ ।। लक्षणं तु। प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः (सू. २)।। तदेतत्सूत्रं भाष्यमतेन तावद् व्याचष्टे प्रतिदृष्टान्तस्य योधर्मस्तं यदा स्वदृष्टान्तेऽभ्यनुजानातीति। तदेतद्भाष्यव्याख्यानमुपन्यस्य वार्तिककारो दूषयति। एतत्तु न बुध्यामहे कधमत्र प्रतिज्ञा हीयत इति। अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदिति साधने प्रयुक्ते प्रतिवादिना चानैकान्तिकत्वे सामान्येनोद्भाविते तृतीयस्थानपतितो वाद्याह। अस्तु तर्हि सामान्यवद् घटादिर्नित्य इति। तथा सत्यैन्द्रियकत्वमनैकान्तिकं न भवति नित्यमात्रागामित्वाद् घटादीनामपि नित्यताभ्युपगमादित्याशयेन यद्यपपि तथा ऽपि साक्षादनैकान्तिकदोषोद्वारमक्षरारूढमनुक्वा स्वदृष्टान्ते नित्यतां प्रतिपद्यते, नित्यताप्रतिपत्तेश्चासिद्धता दृष्टान्ते दोषो भवति साध्यविकलतेत्यर्थः। सो ऽयं दृष्टान्तदोषेण हेतुदोषेण वा विरुद्धत्वेन घटादीनामपि नित्यत्वाभ्युपगमेनैन्द्रिनयकत्वस्य हेतोः साध्यानित्यत्वविरुद्धेन नित्यत्वेन व्याप्तत्वाद् निग्रहो वादिनो न प्रतिज्ञाहानिः। न खल्वनेनास्तु शब्दो नित्य इतिप्रतिज्ञा परित्यक्ता किं त्वस्तु घटो ऽपि नित्य इत्युक्तम्। यदि दृष्टान्तपरित्यागेन प्रतिज्ञातार्थसाध्याऽसिद्धेः प्रतिज्ञाहानिरित्युच्यते ततः सर्व एव दोषः प्रतिज्ञाहानिः सर्वस्मादेव दोषात्प्रतिज्ञाहानेरुपपत्तेः। तस्मात्कथं चिद् दृष्टान्तपरित्यागेन प्रतिज्ञाहानिरुपचरितव्या च चासौ प्रधानं प्रतिज्ञाहानिं विना भवितुमर्हतीत्याह। दृष्टान्तं चजहदिति। (५५२।३) तदेवं भाष्यकरीयं व्याख्यानं दूषयित्वा स्वमतेन व्याचिख्यासुः पृच्छति। कथं तर्हीति। दृष्टश्चासावन्ते निगमने व्यवस्थित इति दृष्टान्तः। दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तौ पक्षप्रतिपक्षावुच्येते। एतदुक्तं भवति। प्रतिदृष्टान्तस्य प्रतिपक्षस्य सामान्यस्य यो धर्मो नित्यत्वं तं स्वपक्षे शब्देऽभ्यनुजानाति। उदाहरणमाह। यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति। द्वितीयपक्षवादिति सामान्येन

प्रतयवस्थितइदमाह तृतीयपक्षे स्थितो वादी यदि सामान्यमैन्द्रिपयकं नित्यं शब्दो ऽप्येवं भवत्विति। प्रतिज्ञाहानिः। अत्र चानैकान्तिकत्वेन प्रत्यवस्थितइत्युपलक्षणं येन केन चित्नकारेण स्वप्रतिज्ञातार्थानिर्वाहं पश्यन् प्रतिज्ञार्थंजहत्प्रतिज्ञाहानिमाप्नोतीति परमार्थः। यदप्युच्यते स्वयमेव घटमनित्यमैन्द्रियकमुदाहृत्य घटस्यैन्द्रियकत्वं पश्यन् कथमनुन्मतः सन् सामान्यस्य नित्यस्यैन्द्रियकत्वदर्शनमात्रात्छब्दे
नित्यत्त्वमभ्युपगच्छेत्किन्तूभयत्रदर्शनात्संशयित्तः स्यात् तत्र सर्वं नित्य मिति सांख्यीयराद्धान्तावष्टम्भेनापि स्वपक्षनिर्वाहं पश्यतोऽनैकान्तिकत्वोद्धाराय प्रेक्षावतो ऽपि प्रवृत्तिसम्भवात्। न चात्यन्तिकं प्रेक्षावत्त्वमिह ग्राह्यम्। तादृशस्यनिग्रहाधिकरणत्वानुपपत्तेः। तस्माद्यथा जडंड्डत्ध्; प्रति विचारो नास्त्येवं प्रामाणिकमपि प्रति निग्रहावतातारो नास्तीति मध्यमो जनो निग्राह्यः। तस्य च सम्भवन्त्येवं प्रमादा इति। शङ्कते। प्रसङ्गविधानादिति चेत्। निराकरोति तच्च न अत एव तत्प्राप्तेः। हेतुदोषमुद्दिधीर्षुः प्रसञ्जयन्नभ्युपगच्छत्येव न हि साङ्ख्यीयं राद्धान्तमनभ्युपगच्छन्नैकान्तिकत्वमुद्धर्तुमर्हतीति भावः। तदनेन परमतं निराकृतप्रायमपि साक्षान्निराकर्त्तुमुपन्यस्यति। हेतुदोषेणानैकान्तिकत्वलक्षणेन चरितार्थत्वान्न प्रतिज्ञाहानि र्निग्रहस्थानमित्यन्ये। (५५३।१) यदाह कीर्तिः। 'तस्मादैन्द्रियक त्वस्य नित्यानित्यपक्षवृत्तेर्व्यभिचारादसाधनाङ्गस्योपादानान्निग्रहो न प्रतिपक्षधर्मस्याभ्यनुज्ञानादिति। निराकरोति। नानैकान्तिकदोषपरिहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः। यदा हि सांख्यपक्षावलम्बनेन शब्दनित्यत्वमभ्युपैति तदा प्रतिज्ञाहानिः न विरुद्धो हेतुर्नाप्यनैकान्तिको विपक्षाभावात् केवलं प्रतिज्ञातार्थहानमेवास्य पराजयस्थानं, विप्रतिपत्तेः स्वसाध्यविरुद्धप्रतिपत्तेरिति सर्वमवदातम् ।। २ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ३ ।। प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पत्तदर्थनिर्द्देशः प्रतिज्ञान्तरम् (सू. ३)।। एतद्व्याचष्टे प्रतिज्ञातो मीमांसकं प्रति वैशेषिकेणानित्यः शब्दः इति तस्य साधनमैन्द्रियकत्वाद्धटवदिति एवमुक्तस्य प्रतिषेधो मीमांसकेन क्रियते प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः तमाह सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति। तस्मिन्प्रतिषेधे मीमांसकेन कृते धर्मवविकल्पातस्तथा निर्द्देनश इति यावन्नोचयते तावदर्धोक्तएव धर्मविकल्पादित्यनूद्य व्याचष्टे। दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयो र्धटसामान्ययोः साधर्म्यमैन्द्रियकत्वं तद्योगे तद्धर्मभेदात् सामान्य मैन्द्रियकं सर्वगतमैन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट इति धर्मविकल्पात्तदर्थं प्रति ज्ञातारर्थसिद्ध्यर्थं शब्दस्यासर्वगतत्वं मीमांसकानां प्रतिपादयितुं निर्द्देशः तस्य हि शब्दस्यासर्वगतत्वमसिद्धम्। प्रश्नपूर्वकं निर्द्देशस्वरूपमाह कथम्। यथा घटो ऽसर्वगतो ऽनित्य इति एवं शब्दो ऽप्यसर्वगतोऽनित्य इति। इदं हि प्रतिज्ञावाक्यम् अनित्यः शब्द इतिवदसर्वगतः शब्द इति मीमांसकं विप्रतिपन्नं प्रति निर्द्देशान्न तु कृतकत्वादितिवदुदाहरणसाधर्म्यादस्य हेतुलक्षणमस्ति साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति तु प्रतिज्ञालक्षणयोगात्प्रतिज्ञान्तरमेव यद्यप्यस्य मनसिविपरिवर्तते असर्वतत्वं साधयित्वा मया असर्वगतत्वे सतीति ऐन्द्रियकतं हेतुर्विशेषणीय इति तथाप्येतदनेन न कृतं किं त्वसर्वगतः शब्दो घटवदित्युक्त्वैव विरतः परार्थानुमाने च वचनगता गुणदोषा विचार्यन्ते न तु वचनानपेक्षं वस्तु, तदिदमाह असर्वगतः शब्द इति द्वितीया प्रतिज्ञा हेतुरहिता। अस्य प्रश्नपूर्वकं निग्रहस्थानत्वमाह तत्कथमिति। अनर्थकं निष्प्रयोजनमिष्टार्थसिद्धेरभावादिति। वार्त्तिकं तत्रानित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाप प्रथमा। अस्यां सामान्येनैन्द्रियकेण हेतोरनैकान्तिकत्वात्प्रतिहतो वादी प्रतिवादिना असर्वगतः शब्दो ऽनित्य इति प्रतिज्ञान्तरं पूर्वप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं करोतीत्यनुषज्यते। पृच्छति कथमिति। उत्तरम्। साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात्। अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदित्येताववदुक्त्वा निराकाङ्क्षो वादी न त्वसर्वगतत्वे सतीति साधनं विशेषितवान् न चाविशिष्टं साधनमत्रार्थेऽसमर्थं विशिष्टं तु समर्थं तस्य सामर्थ्यमपरिज्ञायाविशिष्टे तदारोप्याविशिष्टसाधनं प्रयुक्तवान्। तत्र निराकाङ्क्षो वादी सव्यभिचारहेतुप्रयोगादेव पराजीयते न तु प्रतिज्ञान्तरप्रयोगात्। यदि तु वादिन्यपर्यवसितवादएव मध्ये प्रतिवादिना हेतोरनैकान्तिकत्वे उद्भाविते तमेवहेतुमसर्वगतत्वे सतीति विशेष्टुं मीमांसके प्रति शब्दस्यासर्वगतत्वं प्रतिजातीते। असर्वगतः शब्द इति प्रतिज्ञाय च न हेतुं ब्रवीति तदानैकान्तिकत्वोद्धाराय प्रतिज्ञान्तरकरणान्नानैकान्तिकत्वेन पराजीयते अपि तु प्रतिज्ञान्तरादेव, न हि प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयितुमर्हतीति। सो ऽयं प्रतिज्ञांमात्रस्यासाधकत्वाप्रतिपत्त्या ऽसाधकस्यैव वा साधकत्वप्रतिपत्त्या पराजीयते। तदेतदाह न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति। तेन प्रतिज्ञा यत्रार्थे समार्था तदपरिज्ञानात्पञ्चावयवसाध्ये च सामर्थ्यारोपणादपरिज्ञानादिति श्लिष्टनिर्द्देशः प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासौ विवक्षितौ तेनाज्ञानाद्विपरीतज्ञानाच्च प्रतिज्ञान्तरं निग्रहस्थानमिति। यत्पुनरुच्यते परैः अत्यन्तासम्बद्धमेतद् यत्प्रतिज्ञा प्रतिज्ञासाधनायेति यो हि प्राक् प्रतिज्ञामुक्त्वा हेतूदाहरणादिकं वक्तुं जानाति स कथं चिदनुक्रमं साधनस्य जानात्येव जानन् कथमवि कलान्तःकरणः प्रतिज्ञामेव प्रतिज्ञानसाधनायोपाददीतेति। तत्र ब्रूमः नायं प्रतिज्ञया प्रतिज्ञा साधनीयेति बुद्ध्या प्रवृत्तः किं त्वसर्वगतत्वं शब्दस्य मीमांसकं प्रति साधयित्वा तेनैन्द्रियकत्वं विशिष्यानैकान्तिकत्वमुद्धरणीयमिति मनोरथेन प्रवृत्तः प्रतिज्ञां कृतवान् असर्वगतः शब्द इति। अथास्य प्रतिवाद्यवष्टम्भात्परिषद्दर्शनाद्वा स्तम्भितत्वे साधनाप्रतिभनया तूष्णीं भवतः प्रेक्षावतो ऽपि प्रतिज्ञान्तरं भवति

निग्रहस्थानम्। अयं च विकलान्तःकरणस्य निग्रहो भवद्भिरप्युक्त एव तदभ्युपगम्याप्रतिभया तूष्णींभावादिति वदद्भिः सो ऽयमीदृशो ऽसत्प्रलापो भवद्भिः शास्त्रे निबन्धनीयोन त्वस्माभिरिति व्यक्तमियं राजकुलस्थितिरिति सर्वं चतुरसम् ।। ३ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ४ ।। प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः (सू. ४)।। अत्र प्रतिज्ञाहेत्वोरिति प्रतियोगिद्वयमात्रोपलक्षणपरम्। तेन दृष्टान्तादयो ऽपि प्रतियोगिन उन्नेयाः। एतदुक्तं भवति येषां वाक्यगतानां पदार्थानां मिथो व्याघातः प्रतीयते प्रमाणान्तरं च विरोधकं स विरोधो नाम निग्रहस्थानम्१ लक्ष्यस्थितस्पय प्रतिज्ञाग्रहणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात्। नचैवं भाण्डङुत्ध;ालेख्यन्यायः एकदेशेनाव्यापकेन समुदायसंग्रहे स हि भवति, न तु व्यापकेन संग्रहे व्यापकं चानवयवेन इदंप्रतियोगिमिथुनयोर्विरोधः अतो यथाश्रुतिं तावत्सूत्रं व्याचष्टे वार्तिककारः यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरुध्यत इति। द्वयोर्विरोधे यस्य प्रमाणान्तरानुग्रहस्तेन तद्बाध्यतइति तेन तद्विरुध्यतइत्युच्यते। यत्र प्रतिज्ञया हेतुर्विरुध्यते तदुदाहरति। यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनाग्रहणादिति। अत्र हि भेदेनाग्रहणादित्यनेन ग्रहणप्रतिषेधेन ग्राह्याभाव उपलक्ष्यते। तेनैवं हेत्वर्थो भवति गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमव्यतिरेकादिति। सो ऽयं प्रतिज्ञाहेतुपदयोर्व्याप्तिस्मरणानपेक्ष एव परस्परव्याघातो ऽस्तितास्तिपदयोरेव। न चैवंविधः शब्दे नित्यत्वकृतकत्वयोर्येन कृतकत्ववद्विरुद्धो ऽयं हेत्वाभासः स्यात्। तत्र हि कृतकत्वस्य नित्यत्वेन व्याप्तिस्मरणापेक्ष एव विरोधः प्रतीयते न त्वयं तथा अस्तिनास्तिवत्स्वभावविरोधात्। यद्यप्ययमसिद्धो ऽपि हेतुस्तथा ऽप्यस्यासिद्धिर्बाधकं प्रमाणान्तरमनुसृत्य प्रतिपत्तव्या प्रतिज्ञाविरोधस्तूच्चारणमात्रादेव प्रथमत एव गम्यतइति। तेनैव दूषितेनासिद्धिः पश्चात्तनी न दूषणत्वाय कल्पते भस्मीकृते दहनवत्। प्रतिज्ञाहेतुविरोधमात्रेण च निग्रहसिद्धेः सुहृद्भावमात्रेण प्रतिज्ञाया बलवत्तास्मरणम्। प्रतिज्ञायाश्चात्र बलवत्त्वं प्रमाणान्तरानुग्रहात्। तथा हि दर्शनसंपर्शनाभ्यामेकार्थप्रतिसंधानाद्भूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिध्यतीति तदनुगृहीता प्रतिज्ञैव हेत्वर्थं बाधतइति। एतेनैवेति। लक्षणेन। श्रमणा गर्भिणीति श्रमणा ब्रह्मचारिणी नान्तर्वत्नी भवितुमर्हति जितेन्द्रयस्योपस्थसंयमो हि ब्रह्मचर्यं, न--चाऽसाधनाङ्गस्य प्रतिज्ञाया वचनादेव निगृहीत इति कृतं विरोधोद्भावनेन निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाभिधायिनो दूषणस्य दूषणन्यायातिपातादिति सांप्रतम्। प्रतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वस्य प्रथमएवाध्याये दर्शितत्वात्। हेतुविरोधो ऽपि यत्र हेतुना प्रमाणान्तरेणानुगृहीतेन प्रतिज्ञा बाध्यते। यथा सर्वं पृथगिति प्रतिज्ञा न किं चिदेकमित्यर्थः। हेतुः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति१ एकसमुच्चये घटादिप्रयोगादित्यर्थः। नास्त्येकमेकसमुच्चयश्चेति वचनं मिथो विरुध्यते विनैव व्याप्त्यनुस्मरणमिति। न च सर्वनास्तित्ववादिनो नैकसमुच्चयोव ऽस्तीति वक्तव्यम् असति हेतौ साध्यसिद्धेरयोगात्। न च कल्पितस्य हेतोः साधनाङ्गतेति तत्र तत्र निवेदितम्। अत्र चैकसमुच्चयस्य प्रमाणानुग्रहान्नैकं किं चिदिति प्रतिज्ञा हेतुना बाध्यते। एतेन लक्षणेन प्रतिज्ञाया दृष्टान्तविरोधोऽपि वक्तव्यः। यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद् यत्प्रमेयं तन्नित्यं यथा ऽऽकाशमिति साधर्म्यदृष्टान्तः। यद्यप्यत्र वस्तुतो हेतुरनैकान्तिकस्तथा ऽपि दृष्टान्तस्य प्रतिज्ञाविरोधेनैव निगृह्यते विरोधस्य वाक्ये प्रथममवगतेः। अनित्यं घटाद्युन्नीयानैकान्तिकत्वप्रतिपत्तेस्तज्जधन्यत्वादिति। हेतोश्च दृष्टान्तादिभिर्विरोध एतेन वक्तव्य इत्यनुषज्यते यथा नित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादनैन्द्रियव्द्यणुकवदिति। अत्राप्यैन्द्रियकत्वानैन्द्रियकत्वयाः शब्दतो विरोधः प्रतीयते साधनवैकल्यं तु वस्तुस्वभावालोचनयेति विशेषः। एवमुपनयेन विरोधो ऽनैन्द्रियकश्च शब्द इति। अत्रापि वस्तुस्वभावालोचनया ऽनैन्द्रियकत्वासिद्धिः प्रतीयते शब्दतस्तु विरोध इति। प्रमाणविरोधश्च प्रतिज्ञाहेत्वोर्वक्तव्यः। (५५४।१) यद्यपि बाधितविषयं हेत्वाभासान्तर्गतं तथापीहाप्यस्तीति विरोधहेत्वाभासयोरत्र निग्रहस्थानयोः समावेशो ऽस्तु न क्व चिद्विषये समावेशादानर्थक्यम्। विषयान्तरे समावेशाभावादर्थवत्त्वात्। दर्शितं चानन्तरमेव भिन्नविषयत्वमिति। तदेवं साधनवादिनो विरोधं निग्रहस्थानमभिधायोत्तरवादिनोऽपि निग्रहस्थानमनेनैव संगृहीतमित्याह परपक्षसिद्धेन गोतवादिनेति। यदा हि बौद्धेन प्राभाकरं प्रति साध्यते अनित्यः शब्दः श्रावणत्वादिति। यद्यनित्यत्वं न भवेच्छ्रावणत्वं न स्यादिति प्राभाकरो ऽनैकान्तिकत्वमुद्भावयति श्रावणं शब्दत्वं नित्यं चेति तदास्यानैकान्तिकत्वोद्भावनं स्वकीयशब्दत्वनिराकरणविरुद्धमिति। परपक्षसिद्धं गोत्वाद्यपीदृशएव विषये विरुद्धे द्रष्टव्यम्। सिद्धान्तविरुद्धं च साधनं विरुद्धमित्याह। स्वपक्षानपेक्षं च। ननु यद्यनैकान्तिकोद्भावनमपि विरुद्धं कस्तर्ह्यनैकान्तिकत्वापादनस्य विषय इत्यत् आह। उभयपक्षसम्प्रतिपन्नस्त्विति। देशयति। दृष्टान्ताभासा इति। अवयवान्तरं हि प्रतिज्ञाहेत्पवादिभ्य उदाहरणे तेन हेत्वाभासोक्त्या तस्य सङ्ग्रहः।पारम्पर्येण तूदाहरणाभासस्य हेतुदूषकत्वेन सर्वमेव हेतुदूषकमिति भावः। परिहरति हेत्वाभासपूर्वकत्वादिति। हेत्वाभासा इत्यत्र हेतुशब्दः स्वार्थमपरित्यज्य दृष्टान्तमुपलक्षयति। उपलक्षणे हेतुरुक्तः हेत्वाभासपूर्वकत्वाद्धेत्वाभासप्रधानकत्वाद् दृष्टान्ताभासेनापि हेतुरेव दूष्यते यतः। न चैतावता प्रतिज्ञादिदोषोपलक्षणप्रसङ्गः। न हि यत्र यत्र निमित्तमस्ति तत्सर्वमुपलक्षणीयं, किं तु यदुपलक्ष्यते तत्रावश्यं निमित्तं वक्तव्यम्। न च सूत्रकारस्य सर्वत्र लाघवादरो दृढ इत्युक्तम्। तस्मात्सर्वं रमणीयम् ।। ४ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ।। ५ ।। पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं

प्रतिज्ञासंन्यासः। (सू. ५)।। ऐन्द्रियकत्वस्य हेतोरनैकान्तिंकत्वोद्भावनेन शब्दानित्यत्वपक्षे प्रतिक्षिप्ते वादी प्रतिवादिनं ब्रूयादनैकान्तिकत्वमुद्दिधीर्षुः कः पुनराहानित्यः शब्द इति। यद्यहमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञातमपढद्धड्ढड़१४;वोतुं शक्नोति तदा न सामान्येन नित्येन मे हेतुरनैकान्तिको भवतीति बुद्ध्या ऽढद्धड्ढड़१४;नुपते सो ऽयमेवंवादी न शक्यो ऽनैकान्तिकत्वेन जेतुम्। अपढद्धड्ढड़१४;ववस्यापढद्धड्ढड़१४;नवत्वावेदने ऽनैकान्तिकत्वोद्धारात्तस्मादनैकान्तिकस्यानैकान्तिकत्वस्थापनायापढद्धड्ढड़१४;नवस्यापढद्धड्ढड़१४;नवत्वमुद्भावनीयम्। तत्र किमपज्नवत्वमुद्भाव्यानैकान्तिकत्वं व्यवस्थाप्य निगृह्यतामुतापढद्धड्ढड़१४;नवादेवेति संशयेऽ पढद्धड्ढड़१४;नवत्वोद्भावनेनैव पूर्वापरपराहते निर्गृह्यते नानैकान्तिकत्वेन तत्पूर्वकत्वादनैकान्तिकत्वस्थापनस्य। तस्माद्यदुक्तं कीर्तिना किमिदानीं हेत्वाभासादुत्तरप्रतिज्ञासंन्यासापेक्षया तस्य प्रतिवादिनो हेत्वाभास एवाद्यं निग्रहस्थानमिति तदप्यपास्त्। प्रतिज्ञासंन्यासस्यैव पूर्वभावित्वात्। यदपि तेनोक्तं पक्षप्रतिषेधे तूष्णींभवतस्तूष्णींभावो नाम निग्रहस्थानं प्रलपतश्च प्रलपितं नामेत्याद्यपि वाच्यं स्यादिति। तदप्यसांप्रतम्। न हि तूष्णीम्भावेन प्रलपितादिभिर्वा शक्यमनैकान्तिकत्वमुद्धर्तुं यथा प्रतिज्ञार्थापढद्धड्ढड़१४;नवेन, न चैते हेत्वाभसोद्भावनस्य पुरस्तात्तनाः तस्मादेतदप्यनिरूपिताभिधानाद्यत्किञ्चिदिति ।। ५ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ६ ।। अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् (सू. ६)।। व्याख्यातुं निदर्शनमाह निदर्शनमेकप्रकृतीदं व्यक्तं भूतभौतिकेन्द्रियमेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात्। तद्यथा एकमृत्पूर्वा घटशरावोदञ्जनादयः परिमिता दृष्टाः यावान् प्रकृतेर्व्यूहः संस्थानं तावान्विकार इति। न चैतदुदाहरणं साधनविकलमित्याह दृष्टं चेति। उपनयमाह अस्ति चेदमिति। निगमनमाह तदेकप्रकृतीनामिति। अस्य परिमितत्वस्य हेतोर्व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानं प्रतिवादिनः। नानाप्रकृतीनां घटरुचकादीनामेकप्रकृतीनां च घटशरावादीनां दृष्टं परिमाणमिति। एवं प्रत्यस्थिते प्रतिवादिनि वादी पश्चात्परिमितत्वं हेतुं विशिनष्टि एकप्रकृतिसमन्वये सति शरावादिविकाराणां परिमाणदर्शनादिति। प्रकृतिः स्वभावः, एकस्वभावसमन्वये सतीत्यर्थः। एकप्रकृतिसमन्यवं स्फुटयति। सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदं सर्वं व्यक्तं परिमितं गृह्यते। तथा हि। मेत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखबुद्धिर्भवति तत्सपत्नीनां च दुःखबुद्धिः चैत्रस्य तामविन्दतो रणरणकवतो मोहो विभादः। नर्मदया भावान्तराणि व्याख्यातानि। तदेवं यत्रैकस्वभावसमन्वये सति परिमाणं तत्रैकप्रकृतित्वमेव तद्यथैकमृत्पिण्डड्ढत्थ;स्वभावेषु घटशरावोदञ्चनादिषु। घटरुचकादयस्तु नैकस्वभावाः मार्दसौवर्णादीनां स्वभावानां भेदात्। निरुद्दिश्यात्र सूत्रं योजयति तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धइति। अस्य निग्रहस्थानत्वमाह। सति च हेत्वन्तरभावइति। अपि च यदि हेत्वन्तरवचने विश्वमेकप्रकृति साध्यते तदा निदर्शनं नास्ति सर्वस्य पक्षे निक्षेपात्। अथ निदर्शनसिद्ध्यर्थं किं चित्पक्षाव्यतिरिच्यतेततस्तेनैवानैकान्तिकत्वम्। अन्वितानां परिमितानां भिन्नप्रकृतिकत्वादित्याह। हेत्वन्तरवचने सति यदि हेत्वर्थनिदर्शन इति। हेतुः साधनम् अर्थः साध्यः तौ हेत्वर्थौ निदर्शयति व्याप्यव्यापकभावेनेति। निदर्शनः निदर्शनः हेत्वर्थयोर्निदर्शनो हेत्वर्थनिदर्शनो दृष्टान्तः स यद्युपादीयते ततो नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति दृष्टान्तस्य प्रकृत्यन्तरोपादानात्। वार्त्तिकं साधनान्तरोपादाने पूर्वस्येति। दत्तोत्तरावसरएव वादिनि यदि प्रतिवादी हेत्वर्थं व्यभिचारयति वादीच तृतीयपदके स्थितो हेतुं विशेषयति तदा साधनान्तरोपादानान्निगृह्यतामुतानैकान्तिकसाधनोपादानात्। न तावदनैकान्तिकसाधनादस्य निग्रहो हेतुविशेषणेननपव समाहितत्वादिति। तस्माद्धेत्वन्तरवचनादेव निगृह्यते पूर्वस्य वस्तुतो ऽसमर्थस्यासामर्थ्यख्यापनात्। सामर्थ्ये वा हेत्वन्तरानर्थक्यमिति सूक्तम् ।। ६ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ७ ।।

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् (सू. ७)।। व्याचष्टे यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे सति वादे जल्पे वितण्डड्ढत्थ;ायामित्यर्थः। हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां वादी साधनं ब्रूयाद् नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वादिति। अत्रान्तरे सूखादिभिर्व्यभिचारेण हेतोरसामर्थ्यं पश्यन तत्प्रच्छादनार्थं प्रसक्तानुप्रसक्त्या तं तमर्थमुपन्यस्यन्नर्थान्तरेण निगृह्यते। अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगात् क्रियाविशेषस्य योगाद्विशिष्यमाणरूपो भिद्यमानरूपः शब्दो नामेति यथा वृक्षस्तिष्ठति वृक्षं छिनत्ति वृक्षेण चन्द्रमसं पश्यति वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादि। तदेवमभिधेयस्य क्रियाविशेषयोगाद्विशिष्यमाणरूपः शब्दो नामेति। आख्यातस्वरूपमाह। क्रियाकारकसमुदाय इति। विषयेण विषयिणमुपलक्षयति। पचति पच्यतइत्येवमादयः शब्दाः क्रियां कर्तारं कर्म चाभिवदन्ति तदेतल्लक्षणमसिद्धमतिव्यापकं च, न हि कर्ता कर्म वा आख्यातेनाभिधीयते। क्रियाक्षेपेणैव तयोः प्रतिलम्भात्। अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात्। कर्तृकर्मणोश्च कारकान्तरेम्यो भावनायामभ्यर्हिततमत्वेन तत्सङ्ख्याभिधाननियमादसिद्धं कारकाभिधानम्। अतिव्यापकं च पाचकः पाक्य इत्यादेर्नाम्नो ऽपि क्रियाकारकसमुदायाभिधायित्वात्। तदस्मिन् लक्षणे ऽपरितुष्यन् लक्षणान्तरद्वयेनाख्यातपदान्युपसंगृढद्धड्ढड़१४;णाति। कारकसंख्याविशिष्टक्रियाकालयोगाभिधाय्याख्यातम्। पचति पच्यतइत्यादौ कर्तुः कर्मणो वा संख्यया कालेन वर्तमानादिना विशिष्टा क्रिया प्रतीयते। कालश्च क्व चिदस्तीत्येतावत्युक्तो, न तु विवक्षितो लक्षणे पचत यजेतेत्येवमादौ तद्योगाप्रतीतेः। अनेन लक्षणेन स्थीयते

सुप्यतइत्यादीनामाख्यातानामसङ्घहः कारकतत्संख्ययोरप्रतीतेः तत्संग्रहाय द्वितीयं लक्षणमाह। धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टमभिधीयतइत्यभिधानम्। प्रयोगेष्विति। नाम्नो वा ऽऽख्यातस्य वा तदर्थादभिद्यमानरूपा निपाताः। यथा समुच्चयविकल्पादिनामपदैः समुच्चयादयः समुच्चेतव्यान्नामार्थादाख्यातार्थाद्वा भेदेनोच्यन्ते तत्र षष्ठीप्रयोगात्। तेषां समुच्चयो वि◌कल्पो वेति नैवं चादयः स्वार्थान्नामार्थादाख्यातार्थाद्वा भेदेनाभिदधति। रूप्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते रूपाणि अर्थान्नामार्थादाख्यातार्थाद्वा भिद्यमानं रूपं प्रतिपाद्यमानं येषां निपातानां ते तथोक्तः। उपसूज्यमानाः समीपे प्राक् प्रयुज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गाः अवद्योतनं चोपलक्षणम्। अधिकार्था विपरीतार्थाश्चोपसर्गा गृह्यन्ते। यथा ऽभ्यागच्छति प्रतिष्ठतइत्यादिषु तदस्य निग्रहस्थानत्वं वार्तिककार उपपादयति। अभ्युपगतेति। यथा च साधनवादिनो ऽर्थान्तरं निग्रहस्थानमेवमुत्तरवादिनो ऽपि द्रष्टव्यम् ।। ७ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ८ ।। वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्। (सू. ८)।। वर्णक्रमनिर्देशवदिति वतिः। अत्र यदा द्राविडड्डत्थ;ः स्वभाषया तद्भाषानभिज्ञमार्यं प्रति शब्दनित्यत्वं प्रतिपादयति तदा तन्निरर्थकं निग्रहस्थानं स खल्वार्यभाषां जानन्नसामर्थ्यप्रच्छादनाय तद्भाषानभिज्ञतया वा स्वभाषया साधनं प्रयुक्तवान् सो ऽयं पूर्वस्मिन्कल्पे विप्रतिपत्त्या निगृह्यते उत्तरस्मिंस्त्वप्रतिपत्त्या। वस्तुतः साधनसामर्थ्ये ऽपि मूकवदार्यप्रतिपादकशब्दाप्रतीतेस्तत्प्रतिपादनारम्भवैयर्थ्यात्। अत्रैव दृष्टान्तमात्रतया वतिना अत्र वर्णक्रमो दर्शितो न पुनरेतदुदाहरणं निग्रहस्थानस्य येन कपोलवादित्रादावपि प◌्रसङ्गः। यथा हि द्राविडड्डत्थ;स्यार्थभेदविवक्षोत्थापितं वचनं नैवं वर्णक्रमनिर्देशः कपोलवादित्रं वा अप्रतिपादकत्वसामान्याद्वर्णक्रमनिर्देशवदिति दृष्टान्तः। अत एवाह भाष्यकारः। एवंप्रकारमिति। न पुनरिदमेवेत्यर्थः। वार्तिकमुदाहरणं भाष्यइति। (५५५।३) एवंप्रकारोदाहरणमित्यर्थः। साधनानुपादानादिति। परप्रतिपादकं पञ्चावयवं वाक्यं साधनं तत्तेन नोपात्तं तस्य स्वसमयेन प्रतिपादकत्वे ऽप्यार्यान् प्रत्यप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ।। ८ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ९ ।। परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् (सू. ९)।। यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च न विज्ञायते समानसंकेतेन वादिना त्रिरभिहितं यावद्भिर्वारैः परिषत्प्रतिवादिनोरर्थप्रत्ययो भवति स च प्रायेण त्रिभिरिति त्रिरभिहितमित्युक्तम्। ननु समानसङ्केतेन वादिना त्रिरभिहितमविज्ञातार्थं चेति न संभवति। सम्भवे वा परिषत्प्रतिवादिनै जडड्डत्थ;ौ न च जडड्डत्थ;ानवबोधे प्रतिपादकस्य कश्चिदपराधः। न हि बधिरो गीतं न शृणोतीति गायनस्य कश्चिदपराध इत्यत आह। श्लिष्टशब्दमसति प्रकरणादौ नियामके यथा श्वेतो धावतीति। अप्रतीतप्रयोगं जर्भरीतुर्फरीतू इति। अतिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातार्थम्।अस्य निग्रहस्थानत्वमाह। असामर्थ्येति। वार्तिकं भाष्यव्याख्यया गतार्थम् ।। ९ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १० ।। पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् (सू. १०) पत्रानेकस्य पदस्याश्लिष्टस्य प्रतीतयोगस्याद्रुतोच्चारितस्य वाक्यस्य चानेकस्य पौर्वापर्येणायोगः सम्बन्धो नास्तीति तस्मादसम्बद्धार्थता गृह्यते तदपार्थकं निग्रहस्थानं निष्प्रयोजनं, कस्मात् ? समुदाय◌ार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽपायाद्वाक्यमहावाक्यार्थप्रत्यायनप्रयोजनो हि पदानां वाक्यानां वा प्रयोगो ऽसति तस्मिन्नपार्थकमित्यर्थः। वाक्यस्य पौर्वापर्यासम्बन्धउदाहरणमाह। यथा दश दाडिड्डत्थ;मानि षडड्डत्थ;पूषा इति। पदानां पौर्वापर्यासम्बन्धे उदाहरणमाह। कुण्डड्डत्थ;मजाजिनम् इति। रौरुकं ररुसम्बन्धि। पार्य्य पाययितव्यम्। अप्रतिशीनो वृद्धः। वार्तिककारः शङ्कते। निरर्थकापार्थकयोरिति। परप्रत्यायनप्रयोजनं हि वचनोच्चारणं तत्र निरर्थकेनेवापार्थकेनापि न परः प्रतिपाद्यतइति उभयोरभेदः। न च वर्णक्रममात्रमेकत्रान्यत्र च पदानीत्येतावता भेदेनोपादनं युक्तम्। एकत्र वाक्योपादानमन्यत्र पदोपादानमित्यपार्थकयोरप्यवान्तरभेदेन भेदोपादानप्रसङ्गादिति शङ्कार्थः। निराकरोति। भिद्यतइति। पृच्छति। कथम्। उत्तरम्। तत्रानर्थके वर्णमात्रम् अभिधेयशून्यम् इह त्वपार्थके पदानि पद्यते गम्यते ऽभिधेयमेभिरिति पदानि वाक्यानि चाभिधेयवन्ति असम्बद्धानि निरभिधेयनिष्प्रयोजनयोर्निरर्थकापार्थकयोर्महान्विशेषः। न त्वीदृशो वाक्यपदयोर्निष्प्रयोजनयोर्विशेषो येनावान्तरभेदमाद्रियामहे। परप्रत्यायनप्रयोजनाभावामात्रविवक्षया त्वविशेषे सर्वनिग्रहस्थानाविशेषः सर्वत्र परप्रत्यायनाभावात्। भावे वा निग्रहस्थानानुपपत्तेः ।। १० ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। ११ ।। अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् (सू. ११)।। व्याचष्टे प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः लक्षणानतिक्रमेण क्रमः उक्तमेतदस्माभिः प्रथमाध्याये। यदपेक्षिताभिधायिनो वचनात्परे प्रतिपद्यन्ते नान्यस्य। तत्र प्रथमं साध्यनिर्देशो ऽपेक्षितः परैर्न तु साधननिर्देशः तत्र यद्ययं प्रथमं साधनमेव प्रयुञ्जीत कथमपोक्षितं ब्रूयाद्, अनपेक्षिताभिधायी च कथं प्रतिपादको नाम। तदेवं सर्वाण्येव हेतुवचनादीनि अपि क्रमवन्ति नाक्रमाणि प्रतिपादयितुमर्हन्तीति विपरीतक्रमेभ्यो ऽप्यार्थक्रमानुसरणादेवार्थप्रतिपत्तेः। सो ऽयं प्रतिज्ञादीनामर्थ एतादृशो य एषां क्रममन्तरेण न शक्यो ज्ञातुमिति। अवयवविपर्यासे तवाकाङ्क्षाभावात् तत्पूर्वकत्वाच्च पदार्थसम्बन्धस्यासम्बन्धं निग्रहस्थानमित्यर्थः। वार्तिकं नैवमपिव सिद्धेरित्येके। यथा ऽऽहुरत्रापि न कश्चित् क्रमनियम इष्टार्थपसिद्धेरुभयत्राविशेषात्। यद्युच्येत अर्थशब्दवदयमस्माकं समयो यदनेन क्रमविशेषेणार्थः प्रत्येतव्यो नान्येनेति

अतस्तथेव प्रतीयते न क्रमान्तरेणेत्यत आह। समयानभ्युपगमाच्च। पदेष्वेव समयपूर्वकः प्रत्ययो न वाक्येषु अभिनवकविरचिततत्समयानपेक्षादेव वाक्यादर्थप्रतीतेः। स्यादेतद् वाक्येष्वपि क्रमनियमो दृष्टः यथा पाचयां बभूवेति न पुनर्वभूवपाचयामिति अत आह प्रयोगाच्चेति। तत्र लौकिकः प्रयोगो नियत इह त्ववयवव्यत्ययस्यापि दृष्टः प्रयोग इत्यर्थः। तदेतद्दूषयति। यत्तावन्नैवमपि सिद्धेरिति। तत्रोत्तरं प्रयोगो पेतशब्दवदेतत्। एतदेव विवृणोति। यथा गौरित्यस्यैव पदस्यार्थे गावीति प्रयुज्यमानं पदं ककुदादिमन्तमर्थं प्रत्याययति। (५५६।१) यद्यपि शब्दानामर्थप्रत्यायनं न स्वाभाविकं तथा ऽपि परमेश्वरसङ्केतपूर्वकमद्य यावदनुवर्त्तते ऽत एव साधवो ऽर्थभेदे शब्दभेदा येषां पारमेश्वरसङ्केतः तदसङ्केतात्तु प्रवर्त्तमाना अप्यर्थे ऽसाधवः शब्दा अपभ्रंशा भवन्ति। तदपेक्षाश्च साधुभिर्भाषितव्यमित्यादयो विधयो धर्मेषु निन्दार्थवादाश्च मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णत इत्यादयः वेदानां च प्रामाण्यं प्रतिपादितं द्वितीये ऽध्याये। न चायमर्थो ये ये साधवस्ते सर्वे धर्महेतव इति, किं तु धर्मानुष्ठानं तदनुरूपभाषणे प्राप्ते साधुभिरेवति नियम्यते। तदेवं व्यवस्थिते अविशेषेण गोगाव्यादिशब्दा आर्येण प्रयुज्यमाना दृश्यन्ते तत्रैते किमविशेषेणैवसाधव उत कश्चिदेकः साधुः तत्पूर्विकेतरेभ्यः प्रतीतिः तत्रैकशब्दस्य साधुत्वकल्पनायामितरस्मात् तन्मूलतयाऽर्थप्रतिपत्त्युपपत्तौ न सर्वत्र साधुत्वकल्पनायुक्ता। यथा ऽऽह स्मात्रभवान् जैमिनिरन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति। तत्रापि कतमस्यासाधुत्वमेकस्यैतोष्विति जिज्ञासायां तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यादिति यो ऽभियुक्ततमैरिन्द्रपाणिनिप्रभृतिभिः साधुत्वेनाविगानतः स्मर्यते स साधुरितरो ऽसाधुरिति निश्चीयते। तेन यद्यपि लौकिका गाव्यादिशब्देभ्य एव गवाद्यर्थमधिगच्छन्तीति दृष्टार्थमात्रव्यवहारिणः प्रतिपत्तिस्तथा ऽपि परीक्षकाणां विचारयतामेवं विचारक्रमो यद्वृद्धतमेन गोशब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्गावीशब्दः प्रयुक्तः ततश्च वृद्धतरेण गोशब्दमुन्नीय गोत्वं प्रतीतम्। यथा ऽऽहुः। 'अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते। अव्यक्ते तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः।। एवं साधौ प्रयोक्तव्ये यो ऽपभ्रंशः प्रयुज्यते। तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थो ऽभिधीयते।' पार्श्वस्थाश्चातो ऽनेन मूलशब्दमुन्नीयार्थः प्रतीत इत्यगृहीत्वैव गावीशब्दादेवायममुमर्थं प्रतीतवानिति तमेव गोत्वस्य वाचकमवगम्यान्येषां वृद्धो बभूव। ततः प्रभृत्यननुसृतमूलशब्दानामयं वाचकत्वभ्रमो ऽपभ्रंशे वर्तते न वृद्धतरस्योभयवेदिनो मूलशब्दानुसारिणसी पदार्थप्रतिपत्तिरिदानींतनानां त्वपभ्रंशादेव अत एवानवाख्यानमपि प्रयोजनवत्। असत्यस्मिन् वाचकापभ्रंशविभागे ज्ञानानभावात्साधुभिर्भाषितव्यमिति नियमविधेर्न म्लेच्छितवै नापभाषितवै इति निषेधस्य च विषयसंशयेन दुरधिगमत्वेन धर्मानुष्ठानस्याशक्यत्वप्रसङ्गात्। यत्रार्थे यस्य शब्दस्य भगवतेश्वरेण सङ्केतः कृतः स तत्र साधुरसाधुरन्यत्र यथा य एवास्वशब्दो दरिद्रे साधुः स एवासाधुर्वाजिनि प्रयुज्यमानः यथा नकुलदंष्टाग्रस्पृष्टा या का चिदोषधिरसौ सर्पविषं हन्ति एवमीश्वरेण कृतसङ्केतः शब्दः साधुर्धर्मउपयुज्यते नान्य इति। यववराहादिशब्दानामार्यम्लेच्छयोरर्थविवादे वैदिकाद्वाक्यशेषादार्यसंमतो ऽर्थो ग्रहीतव्यो न म्लेच्छसंमतः तत्र वैदिकवाक्यशेषविरोधात्। येषां तु शब्दानामार्येषु न दृष्टचरः प्रयोगः केवलैर्म्लेच्छैरेवार्थभेदे प्रयुज्यन्ते यथा पिकनेमतामरसादयः वेदे तु प्रयुक्तास्तेषां म्लेच्छव्यवहारादेवार्थो ऽवधारणीयः तत्र तेषामभियोपगादिति आर्यव्यवहारापरिपन्थित्वाच्चेति। तदेवं व्यवस्थिते न्यायमीमांसापरिशीलनविकलानां बाह्यतराः प्रलापा उपेक्षणीयाः तस्मात्सुष्ठूक्तं प्रयोगापेतशब्दवदिति। न च शब्दान्वाख्यानं व्यर्थमिति चेति। प्रतिज्ञादीनां क्रमनियमकारणं प्रश्नपूर्वकं दर्शयति। तदेतत्कथं पूर्वं तावदिति। द्वितीयं देश्यमनुभाष्य परिहरति। यत्पुनरेतत्समयानभ्युपगमादिति। सो ऽयमर्थस्यानुर्वी प्रतितिबलप्रवृत्तामन्वाचक्षाणो नाभ्याख्येय इति--- नोपालभ्यः। शास्त्रे वाक्यान्यर्थसंग्रहार्थमुपादीयन्तइति। न हिशास्त्रे कृत्स्नासदिवादरभूतदिवेत्यर्थसङ्ग्रहो यथा कथं चित् क्रियत इति वादेऽपि तथा क्रियतामिति युक्तं वादादिषु पक्षप्रतिपक्षवद्वक्रोरपि परीक्ष्यमाणत्वात् परीक्षितस्य च शास्त्रितत्वात् ।। ११ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १२ ।। हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् (सू. १२)।। प्रतिज्ञादीनां पञ्चावयवानां मिलितानां साधनत्वमुपपादितम्। न्यूनत्वे साधनत्वं नास्ति तदभावे न साध्यसिद्धिः न हि सामग्रीनिष्पाद्यं कार्यं सामग्र्येकदेशाद्भवतीत्यर्थः। परेषां मतमुपन्यस्ति एके त्विति। एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नामनिग्रस्थानं नास्तीति ब्रवते।दूषयति एतत्तु न युक्तमिति। किं प्रतिज्ञान्यूनं निग्रहस्थानान्तरं न भवति अथ निग्रहस्थानमेव न भवति। एतदेवाह किमसौ निगृह्यते न वेति। प्रथमकल्पे दोषमाह यदीति। द्वितीयकल्पे दोषमाह अथ न निग्रह इति। प्रतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वमुक्तमित्यर्थः। यच्च ब्रवीषि दिङ्नागसिद्धान्तपरिग्रहएवेति। एतत्तु दूषप्रति। एतदपीति। (५५७।१) सिद्धसाध्यार्थयोः सिद्धान्तप्रतिज्ञयोर्महान् भेद इत्यर्थः ।। १२ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १३ ।। हेतूदाहरणाधिकमधिकम् (सू० १३)।। तदेतन्नियमाभ्युपगम इति भाष्यम्। तत्र कथमेतत्साध्यं सिध्यतीति जिज्ञासा तत्रैकेनैव साधनेन साध्यसिद्धेः साधनान्तराभिधानमनर्थकमिति। निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाभिधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात्। यत्र तु प्रतिवादिनः परिषदो वा जिज्ञासा भवति कति साधनानिसंभवन्त्यस्मिन्साध्य इति तत्र यावन्ति साधनानि तावन्ति सर्वाण्येव वाच्यानि अन्यतराभिधाने

निग्रहप्रसङ्गादिति, नाधिकं निग्रहस्थानमिति यआहुस्तन्मतमुपन्यस्यति। तच्च न दार्ढ्यादिति। दूषयति न दार्ढ्यार्थेति। यदि निश्चयो दार्ढ्यं तदेकस्मादेव प्रमाणाद्भवति अनिश्चायकस्याप्रमाणत्वात्। अथ स्फुठत्वं तदपि चेन्निश्चयः स दत्तोत्तरः। अथ सामान्यविशेषतद्वतां ग्रहणं न तदनुमानसहस्रैरपि तेषां सामान्यवद्द्रव्यमात्रविषयत्वात्। शङ्कते अथ ब्रवीषि द्वे अपि ज्ञापके इति। नास्माकमनधिगतार्थगन्तृत्वं प्रमाणत्वं यꣳनैकेनाधिगते प्रमाणान्तरमप्रमाणं स्यात्। अपि तु गन्तृमात्रं प्रमाणं तच्च द्वितीयस्याप्यविशिष्टमिति शङ्कार्थः। निराकरोति सत्यं द्वे अपि ज्ञापते इति। पुरुषोऽत्रापराध्यते यो ज्ञातमर्थमजिज्ञासितं ज्ञापयति न तु प्रमाणं तद्धि सामर्थ्येन मेने प्रवर्ततएव। यदि जꣳज्ञासायां सत्यां प्रवर्तते प्रतिपादयति ज्ञेयं नास्य कश्चिदपराध इति। न हि धान्येष्वलूनेषु दात्रमव्रश्चनं भवति तस्मादनपेक्षितकारणादनवस्थाप्रसङ्गाच्च पुरुषस्य निग्रह इति स्थितम् ।। १३ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १४ ।। शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुरुक्तमन्यत्रानुवादात् (सू. १४)। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १५ ।। अर्थादापन्नस्य स्यशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम्। (सू. १५)।। तदनेन सूत्रद्वयेन पुनरुक्तमेकमेव निग्रहस्थानं कथं चिदवान्तरभेदविवक्षयात्रिविधमुक्तं प्रापञ्चार्थम्। तदेव पुनरुक्तं क्व चिच्छब्दाभ्यासात् क्व चित्पर्यायान्तरात् क्व चिदर्थादिति। आक्षिपति नाबाधनादिति। समाधत्ते सत्यमिति। जल्पवितण्डङ्कुत्ध्;योर्वक्तुर्नैपुण्यं चिनꣳत्यते। पुनरुक्तप्रयोगे त्वनिपुणः स्याद् अनपेक्षिताभिधानात्साधनस्य विषयः साध्योऽर्थो न सिद्धः तस्यापरिज्ञानान्निगृह्यते। वैयर्थ्यं चानर्थक्यं विरुद्धप्रयोजनत्वं वाभिमतम्। तथा हि पुनरुक्तप्रयोगे तत्प्रयोजनानुसरणसमाकुलचित्तः प्रथमाभिधानादापाततः प्रतीतमप्यरꣳथमप्रतीतमिव मन्यमानो न निश्चेतुमर्हतीति ततश्च प्रतिपादनाय प्रवृत्तो न प्रतिपादयितेति विरुद्धप्रयोजनवत्त्ववैयर्थ्यं स्यादित्युपपन्नं निग्रहस्थानमिति ।। १५ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १६ ।। विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितष्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् (सू० १६)।। व्याचष्टे विज्ञातस्य वाक्यार्थस्येति। निग्रहस्थानत्वेऽस्योपपत्तिमाह। अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं प्रतिषेधं ब्रूयादिति। वार्त्तिकं नेदं निग्रहस्थानमिति के चित्। (५५५।९) उत्तरेण उत्तरगुणदोषनिरूपणेन प्रतिवादिनो मूढत्वामूढत्वावस्थापनात्। एतद्विभजते उत्तरेण गुणदोषवतेतीति। तस्मात्किं पुनरुच्चारितेनोच्चारणेनास्ति प्रयोजनमिति शेषः। अस्ति हि कश्चिदिति क्व चित्पाठः। तत्रास्ति हीति निपातद्वयं वाक्यावतारे द्रष्टव्यम्। पुंसां विचित्रस्वभावत्वात् कश्चिदुत्तरे समर्थो न प्रत्युच्चारणे नासौ सदुत्तपरमभिदधानः तावताऽननुभाषणमात्रेण निग्रहमर्हति। ननु यद्यननुभाषणं न निग्रहस्थानं तदा ऽनुभाषितुमुपक्रम्य सर्वमननुभाषमाणो न निगृह्येतेत्यत आह। यस्त्वारभ्य न निर्वाहयेत् सदुत्तरं तु ब्रूयात् तस्य स्यात् खलीकारमात्रसमामर्थ्यकृतं न तु तत्त्ववादित्वविहतिरित्यर्थः। तमेवं भदन्ताक्षेपं समाधत्ते नोत्तरविषयापरिज्ञानादिति। दूष्यविषयं हि दूषणम् असति दूष्याभिधाने न शक्यं वक्तुम्। न खलु प्रतिज्ञाहेतूदꣳहरणोपनयनिगमनदोषास्तत्स्वरूपमनभिधाय शक्या दोषत्वेनावस्थापयितुमित्यनुच्चारयन्न दोषमभिधातुमर्हतीति। तदिदमुक्तं तदिदं व्याहतमुच्यते नोच्चारयति उत्तरं च ब्रवीतीति। स्यादेतद् न प्रतिवादिना सर्वं दूषणीयम् अन्यतमावयवदूषणेनैव साधनस्य दूषितत्वेन दोषान्तराभिधानवैयर्थ्यात्। न खलु मृतो मृत्युना रक्षितो मारयितुं शक्यः एवं दूषितमपि दूषयितुं, तस्मात् सत्यपि दूष्यबाहुल्ये ऽन्यतमं दूष्यं तथा च सर्वानुभाषणे सर्वस्यादूष्यत्वाद् यद्दूषणीयं तत्पुनरनुवाद्यमिति सर्वानुवादे द्विरनुवादो ऽदूष्यानुवादश्चेति दूषकनिग्रहस्थानद्वयं तस्मादनुभाषणमेव निग्रहस्थानमिति विपरीतमापतितमित्यत आह अप्रतिज्ञानाच्चेति। एतद्विभजते न चेदं प्रतिज्ञायते। पूर्वमेकग्रन्थेन सर्वमुच्चारयितव्यं पश्चादुत्तरं यद्दूष्यं तदनुवादेनाभिधेयं येन दूष्यानुवादो द्विरनुवादश्च दोषौ स्याताम् अपि तु यथाकथं चिदुत्तरंवक्तव्यम्। उत्तरवादपरस्योत्तरमाश्रयाभावे न युक्तमिति तदाश्रयमात्रमनुवदितव्यं तदन्तरेणाशक्याभिधानत्वादुत्तरस्येति। तस्माद्युक्तं तन्मात्रस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणं न सर्वस्याप्रत्युच्चारणमननुभाषणमित्यर्थः। नन्वप्रतिभाया निग्रहस्थानत्वविधानेनाननुभाषणस्यापि विदितं तस्य तद्विशेषत्वात्। न खलु नानुभाषतइत्येतावतैव निगृह्यते अपि त्वननुभाषमाणो दूष्यं न बुध्यते अबुध्यमानश्च तत्रोत्तरं न प्रतिपद्यते ततो ऽप्रतिभया निगृह्यते। तदेवमननुभाषणमप्रतिभाविशेष इति अप्रतिभाया विहितं निग्रहस्थानत्वं तद्विशेषे ऽपि विहितं भवति। यथा गवि सास्नादिमत्त्वं विहितं शाबलेये ऽपि विहितं भवति न पुनस्ततꣳर सास्नादिमत्वविधानाय पृथग् यत्नान्तरमारभन्ते। अत्र ब्रूमः, न तावदुत्तराप्रतिपत्तिसामान्यविशेषो ऽननुभाषणं पुंसां सामर्य्यवैचित्र्यात्। कश्चिद्दूनष्यं दूषणं च विदन्नपि नानुभाषितुं पारयति बहुवचनकुण्ठत्वात्। तस्मादसत्यामप्रतिभायामननुभाषणसम्भवान्नाप्रतिभाया विशेषो ऽननुभाषणमिति। कश्चिद्दूषणविषयं वेदानुभाषते च उत्तरप्रतिपत्तिविकलस्तु स्यात्सो ऽयमप्रतिभया निगृह्यते नाननुभाषणेन तत्र सामर्थ्यात्। कश्चित्पुनर्दूष्यमेव न जानाति सो ऽज्ञानेन निगृह्यते न चाज्ञाने ऽननुभाषणमवश्यंभावि धारणावतो ऽर्यानिरूपणे वाद्युदीरिताक्षरस्वरूपमात्रपाठसम्भवेनानुभाषणोपपत्तेः। अप्रतिभा त्ववश्यं भेवद् न ह्यस्ति सम्भवो दूष्यं न वेदास्य दूषणं तु वेदेति। तथाऽपि स्वरूपतस्तावद्भेदः न हि यदेव

दूषणविषयमज्ञानमप्रतिभा तदेव दूष्यविषयमज्ञानं तस्मात्सत्यप्याननुभाषणाप्रतिभाज्ञानानानामुत्तरानभिधानफलत्वे तुल्ये अवान्तरभेदविवक्षया भेदेनोपन्यासः। त्रिरभिहितस्येति। त्रिरभिधानमेवमप्यप्रतिपद्यमानस्यातिजडड्डत्ध;तया न वादे ऽधिकार इत्यभिसंधिमत इति ।। १६ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १७ ।। अविज्ञातं चाज्ञानम् (सू० १७)।। तव्द्याचष्टे विज्ञातार्थस्य परिषदेति। निग्रहस्थानसामन्यलक्षणमत्र योजयति वार्तिककारः। अप्रतिपत्तितो निग्रहस्थानमिति ।। १७ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। १९ ।। उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।। १९ ।। तव्द्याचष्टे। परपक्षेति। वार्तिकं श्लोकपाठादिभिरवज्ञां दर्शयन्निति। अर्थान्तरे हि निग्रहस्थाने प्रसक्तानुप्रसक्तं तत्सिद्ध्यर्थताव्याजेनावतारयता न प्रकृतावज्ञानं क्रियते इह त्ववज्ञानमेतावता भेदेनोपन्यास इति। इयं चाप्रतिभा सम्यक्साधनोपन्यासे द्रष्टव्या साधनाभासोपन्यासे तु पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ।। १९ ।। कार्यप्रसङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः (सू० १९)।। साधनस्य दूषणस्य चोपन्यासमभ्युपगम्य तदवस्थः प्रतीयमान एव प्रतिवादिनो दार्ढ्यं सभ्यानां वा कठोरत्वमवगम्याकस्मात्कार्यं व्यासज्याभ्युपगतां कथां व्यवच्छिनत्ति तत्र विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम्। तदनेनाप्रतिभया तूष्णींभावोऽपि संगृहीतो वेदितव्यः। कार्यव्यासङ्गस्याभ्युपगतकथाविच्छेदमात्रोपलक्षणत्वात्। न चेदमर्थान्तरं तत्र प्रकृतमेव साधयामीति व्याजेन प्रसक्तानुप्रसक्तावतारेण कथाविच्छेदाभावाद् इह तु कथाविच्छेदात्। न चास्य हेत्वाभासेष्वन्तर्भावः। न हि विक्षेपस्यान्यतमलिङ्गधर्मानुविधानं नापि प्रकृतसाध्यसिद्धये प्रयोगो येन हेत्वाभासः स्यात्। न च वादिनो विक्षेपो हेत्वाभासः। अनन्तरं कथामभ्युपत्यैव हेतुमनभिधायापसारणात्। यदि चायं सम्यञ्चं हेतुमभिधाय तत्समर्थनासमर्थो ऽपसरेत् किमेतावता न निगृह्येत हेत्वाभासेन वा निगृह्येत किं तु व्यासङ्गादेव। अनर्थकापार्थकाम्यां तु भेदो ऽस्य स्फुट एव। न ह्यत्रासमानसंकेतः प्रतिपादको येनानर्थकः स्यात्। नापीह पदानि वाक्यानि वा पौर्वापर्येणासम्बन्धानि येनापार्थकः स्यात्। न चावज्ञानं येनाप्रतिभा भवेत्। तस्माद्विक्षेपः पृथङ् निग्रहस्थानमिति सिद्धम् ।। १९ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २० ।। स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा (सू. २०)।। व्याचष्टे यः परेण देशित दोषं स्वपक्षे ऽभ्युपगम्य। कथं ज्ञायते अभ्युपगम्यतइत्यत आह। अनुद्धृत्येति। अनभ्युपगमे ऽसाबुद्धरेदिति भावः। वार्तिकं किं तु परस्वेनानतिसृष्टेनादत्तेनेत्यर्थः। (५५९।१३) प्रसङ्गविधानान्न निग्रहस्थानमित्यन्य इति। यदि पुरुषत्वाच्चोरो ऽहं ततो भवानपि चोरः स्यात्। न च भवत एवमिष्टं तस्मात्त्वयैवानैकान्तिकत्वान्नायं हेतुरिति प्रसङ्गविपर्ययः तस्मान्नात्मनश्चोरत्वमनेनाभ्युपगतमिति मतानुज्ञा नासौ निग्रहस्थानमित्यर्थः। निराकरोति एतत्तु न, कस्मात् अत एव। कुतः ! यत एवासौ उत्तरे कर्तव्ये प्रसङ्गं करोति अत एव निगृह्यते। यदि हि वादी प्रतिवादिनं ब्रूयात्सत्यमहं चोर एवेति तदा किमनैकान्तिकत्वं शक्नुयात्कर्तुम्। तस्मात्पुरुषत्वं न चोरत्वहेतुः अपि तु परस्वेनादत्तेन सम्बन्ध इत्युत्तरे कर्तव्ये यदुत्तराभासमाह तेन ज्ञापयति नूनमयं सभ्यगुत्तरं न जानाति सम्यगुत्तराज्ञानान्निगृह्यते, तच्चोत्तरापरिज्ञानं मतानुज्ञाद्वापरेणोद्भाव्यमानं मतानुज्ञेत्युच्यते ।। २० ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २१ ।। निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम्। (सू. २१)।। व्याचष्टे पर्यनुयोज्यो नामेति। निग्रहस्योपपत्तिः प्रमाणतः सिद्धिस्तयेत्यर्थः। एतत्तु न तावद्वादिनोद्भावनीयं न ह्यसौ स्वस्वसाधनावद्यमनुन्मत्त उद्भावयति, नापि प्रतिवादिना न ह्यनुन्मत्त आत्मानमात्मना निगृढद्धड्ड१४;णाति। अपि तु पर्यनुयोज्यं जानानः कस्मादुपेक्षतेतस्मात्सभापनिता वादिप्रतिवादिभ्यामनुयुक्तया वा परिषदा तन्निग्रहस्थानमुद्भावनीयम्। अत्र च तत्त्वनिर्णयावसाने वादे द्वयोरपि निग्रहात्परिषदेव विजयते जल्पवितण्डड्डत्ध;योश्च तत्त्वानपेक्षं पुरुषसामर्थ्यपरीक्षणप्रवृत्तयोः प्रतिवादी निगृह्यते। साधनाभासवादिना ऽपि वादिना स्फुरता प्रतिवादी स्तम्भितो यतः सम्यक्साधनोपन्यासो विहितः। प्रतिवादिन उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा साधनाभासोपन्यासे च उत्तराप्रतिपत्तिः पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति विशेषः। वार्तिकं नान्यवचनादित्येके। यत्र प्रतिवादी तूष्णींभवति तत्र तूष्णीम्भावेनैव वादिन उत्तरानर्हतां दर्शय न्नस्य साधनाभासवादितां सूचयति यत्रास्य दोषोद्भावनं सम्यग्दोषमनुक्त्वा करोति तत्राप्यसौ दुष्टमुत्तरं ददत्तत्साधनदोषमेव सूचयति। उपदिशन्ति हि वृद्धाः दुष्टे हि साधने दृष्टोत्तरं देयमिति। तस्मादवचने ऽन्यवचने वा न पर्यनुयोज्योपेक्षणं निग्रहस्थानमुभयथा ऽप्यनुपेक्षणादित्यर्थः। दूषयति तच्च नेति। (५६०।१) साधनस्य हि सम्यञ्चं दोषं जानन् तमेव ब्रूयात्। सो ऽयं प्राप्तावसरो ऽब्रुवन् विब्रुवन् वा नूनं न सम्यञ्जं दोष जानाति। निश्चितप्रमाणभावस्य पुरुषस्येङ्गितादिभिरभिप्रायःप सूच्यते न त्वनिश्चितप्रमाणभावस्य। यथाऽऽहुः। श्रुतिस्मृत्यतिरेकेण युक्तजल्पाकभाषितम्। तद्यथाश्रति दुष्टं चेद् दुष्टमेवावधार्यताम् ।। इति सुष्ठूक्तं जानानो ऽप्ययं किमर्थमन्यद् ब्रवीतीति।। २१ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २२ ।। अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः (सू. २२) न चायमप्रतिभातो न भिद्यते। सा ह्युनराप्रतिपत्तिरियं त्वनुत्तरस्यैवोत्तरत्वेन (वि) प्रतिपत्तिरिति महान् विशेषः। अनेनैव सर्वा जातयो निग्रहस्थानत्वेन संगृहीता भवन्ति। न च हेत्वाभासानामितो न भेदः ते हि वादिनो निग्रहस्थानमयं तु प्रतिवादिन इति महान्विशेषः। अत एव भवतामपि गाथा। 'असाधनाङ्गं

वचनमदोषोद्भावनं तयोः। निग्रहस्थानमन्यत्तु न युक्तमिति नेष्यते इति।।' अप्रतिभाया एव प्रसज्यप्रतिषेधात्मिकाया अस्या निरनुयोज्यानुयोगस्य भेदे दर्शयति भाष्यकारः। निग्रहस्थानलक्षणस्य मिथ्याध्यवसाया त्समारोपादित्यर्थः। सुगमं वार्तिकम् ।। २२ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २३ ।। सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्मकथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तः (सू. २३)।। अभ्युपेत्पयेत्यस्य व्याख्यानं कस्य चिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञायेति। प्रतिज्ञातार्थविपयर्यादिति। अभ्युपेतार्थविपर्ययात्सिद्धान्तविपर्ययादित्यर्थः। तदेतदनियमादित्यस्य व्याख्यानम्। तत्र सांख्यीयं सिद्धान्तमाह। यथा न सदिति। तस्य पर्यायान्तरेण कथनं न सत इतिे। नासदात्मानमित्यस्य पर्यायान्तरेण विवरणं नासदुत्पद्यतइति। सोऽयं सिद्धान्तः सांख्यानां तमभ्युपेत्य तद्विपर्ययात्कथाप्रसङ्गमाह स्वपक्षं व्यवस्थापयति। पक्षावस्थानं दर्शयति। एका प्रकृतिर्व्यक्तस्योपलभ्यमानस्यार्थजातस्य युक्तेति प्रतिज्ञा। विकाराणामिति व्यक्तस्यैवानुवादः। अन्वयदर्शनादिति हेतुः। मृदन्वितानामिति साधर्म्योदाहरणं तथा यं ऽव्यक्तभेदः सुखदुःखमोहसमन्वितो गृह्यते इत्युपनयः। निगमनमाह तस्मात्समन्वयदर्शनाद्विश्वव्यक्तस्य कैरित्यपेक्षायामुत्तरं सुखादिभिरिति। एकप्रकृतिः सर्वो विकार इति सेयं कथा। सिद्धान्तमभ्युपेत्त्यैवमुक्तवान् सांख्यो नैयायिकेन पर्यनुयुज्यते। दूषणाय पृच्छ्यते। अथ प्रकृतिर्विकापर इति कथं लक्षितव्यमिति। स एवं नैयायिकेन पृष्टः सांख्य उत्तरमाह यस्यावस्थितस्य मृदादेर्धर्मान्तरनिवृत्तौ शरावविनाशे यद्धर्मान्तरं मणिमादि प्रवर्तते असदेव जायते सा प्रकृतिर्मृदादि। यद्धर्मान्तरं निवर्ततेे प्रवर्तते वा स विकार इति। एतास्मिन्नुदाहरणे ऽपसिद्धान्तं योजयति। सोयं प्रतिज्ञातार्थस्य सिद्धान्तार्थस्य वादी विपर्ययादनियमात्कथां प्रसञ्जयति प्रतिज्ञातः सिद्धान्तः खल्वनेन नासदाविर्भवतीति उत्पद्यते न सत्तिरो भवतीति न विनश्यतीति। तथा ऽपि कस्मादनेन सिद्धान्तो बाध्यते अथ सिद्धान्तेनैव कस्मान्न बाध्यतइत्यत आह। सदसतोश्चेति। इदं हि लौकिकं प्रमाणसिद्धं सिद्धान्तस्त्वभ्युपगममात्रसिद्धोऽप्रामाणिकः तस्मादनेन सिद्धान्तो बलवता बाध्यते। तदेतन्मृद्धर्माणामपि न स्यादिति। न केवलं प्रेक्षावतां कर्तृणामपि तु सद्धर्माणामप्युत्पादविनाशौ प्रवृत्त्युनपरमौ दृश्यमानौ न स्यातामित्यर्थः। एवं प्रत्यवस्थितः सांख्योनैयायिकेन पृष्टो यद्यसत आत्मलाभं सतश्चात्महानमभ्युपैति ततोऽस्यापसिद्धान्तो भवति। अथ नाभ्युपैति पक्षो ऽस्य न सिद्ध्यति। विकारो ह्यनेन पक्षीकृत एकप्रकृतित्वेन तत्र विकाराणामनिरूपणात् तदभावे न प्रतिज्ञार्थो न च हेत्वर्थः आश्रयासिद्धत्वात्। नन्वेवं प्रतिज्ञातार्थविरोधित्वात्सतो निरोधस्यासतश्चोत्पादस्य हेत्वाभास एव निग्रहस्थानं भवेत्। प्रतिज्ञाविरोधो वेत्याशङ्क्य वार्तिककार आह। प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेणेति। न ह्यतैरेकप्रकृतयो विकाराः एकप्रकृतिकत्वादित्ययं हेतुः साध्यविरुद्धेन व्याप्त उद्भावितो येन विरुद्धो भवेत्। नाप्येकप्रकृतिकत्वं विकाराणां शब्दतो विरुद्धं समन्वयेन हेतुना येन प्रतिज्ञाविरोधो भवेत्। वैभवमात्रेण च प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध इत्यत्रोक्तं वार्तिककृता स्वसिद्धान्तस्पय गोत्वार्दर्नित्यत्वविरोधाद्विरोध इति। अपि च तत्र बलवता सिद्धान्तेनानैकान्तिकदेशना बाध्यते इह तु सिद्धान्त एव बाध्यते। दुर्बल इत्युदाहरणपौनरुक्त्यमपि नास्ति। तस्माद्यत्र प्रतिज्ञार्थेन विरोधः तत्र विरुद्धो हेत्वाभासः प्रतिज्ञाविरोधो वा इह तु प्रतिज्ञार्थव्यतिरेकेणाभ्युपगमान्तरेण विरोध इति पुरुषस्य पूर्वापरविरुद्धार्थाभिधायिनो ऽसामर्थ्यान्निग्रहस्थानं जल्पवितण्डड्डत्द्ध;योरिति सिद्धम् ।। २३ ।। न्या. सू. ।। ५ ।। २ ।। २४ ।। हेत्वाभासाश्च यथोक्त (सू. २४)।। व्याचष्टे हेत्वाभामाश्चेति। यद्यनुक्तमपि किं चिदवशिष्यते निग्रहस्थानं तच्चकारेण समुच्चेयम्। यथोक्ता इति सूत्रावयवनिराकरणीयामाशङ्कामाह। किं पुनर्लक्षणान्तरयोगाद्धेत्वाभासानिग्रहस्थानतामापद्यन्ते यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वं तेषामेव प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिसाधनत्वेन लक्ष्यमाणानां प्रमाणत्वं प्रमाव्याप्यतया प्रमेयत्वं लक्षणान्तरेण प्रमाणानि प्रमेयत्वमापद्यन्तइति शङ्कायाः सम्भवादत आह भगवान् सूत्रकारः यथोक्ता इति। सकलशास्त्रार्थमुपसंहरति। तइमे प्रमाणादय उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति। इतिः शास्त्रपपरिसमाप्तौ। वार्तिककारः संगृढद्धड्ड़१४;णाति जातीनां सप्रपञ्चानामिति। निग्रहस्थानलक्षणमिति। समासेन जातीनामपि प्रतिवादिनिग्रहस्थाने ऽस्ति निवेश इति सूचयति। शास्त्रस्य चोपसंहार इति। तइमे प्रमाणादय उद्दिष्टा इत्यनेन कृत इत्यर्थः।। यदलम्भि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमग्नानाम्। उद्द्योतकरगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात् ।। १ ।। संसारजलधिसेतौ वृषकेतौ सकलदुःखशमहेतौ। तस्य फलमखिलमर्पितमेतेन प्रीयतामीशः ।। २ ।। तत्त्वज्ञानप्रसवसुरभिर्गूढबढद्धड्ड़१४;वर्थजाता सेयं मोक्षामृतमयफला सूक्तिमञ्जुप्रवाला। प्रत्यक्षाप्तागममयमहान्यायमूला मनोज्ञा टीकावीरुद्भवतु कृतिनां नन्द्रिनी षट्पदानाम् ।। ३ ।। क्रूराः कृतो ऽञ्जलिरयं बलिरेष दत्तः कायो मया प्रहरतात्र यथाभिलाषम्। अभ्यर्थये वितथवाङ्मयपांशुवर्षै- र्मा मा ऽऽविलीकुरुत कीर्तिनदीः परेषाम् ।। ३ ।। इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां पञ्चमोध्यायः समाप्तः।। समाप्तश्चायं ग्रन्थः।। शुभम्भूयात्।।

-------:::o:::-------

५ अध्याये १ आढिद्धड्ड़१४;नके ४३ सूत्राणि १७ प्रकरणानि २ आढिद्धड्ड़१४;नके २४ सूत्राणि ७ प्रकरणानि मिलित्वा ६७ सूत्राणि २४ प्रकरणानि। अस्मिन न्यायशास्त्रेऽध्यायाः ५ आढिद्धड्ड़१४;नकानि १० प्रकरणानि ८४ सूत्राणि ५२८ पदानि १९६ अक्षराणि ८३८५ न्यायसूचीनिबन्धानुसारेण निर्दिष्टानि।